

„რჩეული ერის“ გაგება ქართულ ჰაგიოგრაფიაში

ეკა ჭყოიძე

საკვანძო სიტყვები: ჰაგიოგრაფია, იდეოლოგია, მესიანიზმი, ათონი, შუა საუკუნეები

მეოთხე საუკუნის პირველ ნახევარში ქრისტიანობაზე მოქცევით საქართველოს კულტურულ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ალბათ, არ შეცვდებოდა, თუ ვიტყვით, რომ ყველაზე მნიშვნელოვანი პერიოდი დაიწყო. ახალმა რელიგიურმა ფაქტორმა გადამწყვეტი როლი ითამაშა იდენტობის ჩამოყალიბების საქმეში. ქართული ნაციონალური იდენტობა საკმაოდ გამოკვეთილად და ნიშანდებული რელიგიურად. „ქრისტიანობა, ეს არაქართული ფენომენი, ფუნქციონირებას იწყებს როგორც ქართული იდენტობის მარკერი. ქართული ერთობა, რომელიც აქამდე საერთო წინაპრის ერთობად მოიაზრებოდა, ტრანსფორმირდა სულიერ ერთობად, ერთობად ქრისტიანში“ [ჩხარტიშვილი 2007:17].

ქართველი ერის გადარჩენისთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ეთნიკური რჩეულობის იმ იდეოლოგიას, რომელიც წარმოიშვა ქართლის მოქცევის ფაქტის პარალელურად [ჩხარტიშვილი 2009-ა:134]. ზოგადად, ეთნიკური რჩეულობის იდეოლოგიები წარმოადგენს ეთნიკური და რელიგიური სენტიმენტების შერწყმის შედეგად აღმოცენებულ სისტემას. ქართული ეთნიკური რჩეულობის კონცეფცია ეთნიკური რჩეულობის არაიმპერიული მოდელია (ანუ არაბიზანტიური და არაალმოსავლური). ის შეიქმნა მაშინ, როცა ბიზანტიური პოლიტიკური თეოლოგია ჯერ კიდევ ჩამოყალიბების პროცესში იყო და, ბუნებრივია, მისგან არ მომდინარეობს [ჩხარტიშვილი 2009-ა:145-146].

ეთნიკური რჩეულობის რწმენამ თანდათან განავითარა და დიდწილად ხელი შეუწყო ქართული მესიანიზმის ჩამოყალიბებას, რომლის განუყოფელი კომპონენტი საქართველოს ღვთისმშობლისადმი წილხვდომილობის იდეაა. შემთხვევითი არ არის ის ფაქტი, რომ მესიანისტური მსოფლმხედველობა საზღვარგარეთის ქართულ სამონასტრო ცენტრებში აღმოცენდა. ეს პროცესი IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწის, ილარიონ ქართველის ულუმბოს მთაზე დამკვიდრების შემდეგ.

ზოგადად მესიანიზმი, ანუ ღმერთის მიერ გამოგზავნილი მხსნელის რწმენა არის მონოთეისტური რელიგიების – იუდაიზმის, ქრისტიანობისა და ისლამის წიაღში წარმოშობილი ტრადიცია [გარსია-არენალი 2006:4-

5]. მესიანიზმი რელიგიური აზროვნების ისტორიის ერთ-ერთი უმთავრესი ნაწილია, მაგრამ ის აუცილებლად უნდა იქნეს შესწავლილი პოლიტიკური და სოციალური თვალსაზრისით, თუ ჩვენ გვინდა გავიგოთ და გავიაზროთ მისი გავლენა იმ საზოგადოებაზე, რომლიდანაც ის მომდინარეობს [გარსია-არენალი 2006:3].

ისტორიკოსებსა და პოლიტოლოგებს შორის საზოგადოდ მიღებული და გახიარებულია ის აზრი, რომ პატრიოტიზმიც და ეროვნული ცნობიერებაც, დღევანდელ ტერმინ ნაციონალიზმს რომ ავარიდოთ თავი, თანამედროვეობის კულტურული ტერმინებია. ამ მოსაზრების საფუძველია ის ფაქტი, რომ თავად ტერმინები და მათი განსაზღვრაც თანამედროვეა, თუმცა ადვილად შეიძლება ამ მოსაზრების დაუსაბუთებლობის დამტკიცება [ჭუიზინგა 1972:14]. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ეროვნულობის საკითხი ისტორიკოსების კვლევის სფეროცაა და სოციალური მეცნიერებებისაც, თუმც მისი წარმოშობა ერთგვარ გაუგებრობას დღემდე იწვევს. არც ერთ ავტორს იმის ახსნა არ შეუძლია, თუ რატომ არ მოხდა ერის, როგორც დომინანტი პოლიტიკური ფორმის ჩამოყალიბება ევროპაში XVIII საუკუნემდე, მიუხედავად იმისა, რომ ლინგვისტურ-კულტურული და, რაც მთავარია, რასობრივი განსხვავებები XVIII საუკუნემდე ბევრად უფრო ადრეც არსებობდა [ტიბი 1990:29].

რელიგიისა და ეთნიკური იდენტობის ურთიერთგავლენის შესახებ შუა საუკუნეებში განსაკუთრებით საინტერესო მასალას გვაძლევს X-XI საუკუნეების ქართული ჰაგიოგრაფიული ტექსტები. მართალია, უფრო ადრინდელი პერიოდის, ანუ VIII-X საუკუნეების ორიგინალური ქართული მწერლობის ნიმუშები, როგორიცაა „აბო თბილელის მარტვილობა“, „წმ. ნინოს ცხოვრება“ და „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ ეროვნულ-სარწმუნოებრივი სულისკვეთებით არის გაჟღენთილი, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ არის მესიანისტური ხასიათის ნაწარმოები [მახარაშვილი 2009:209]. ასეთი თხზულების შესაქმნელად გარკვეული გარემოა საჭირო და არაფერია გასაკვირი იმაში, რომ ასეთ გარემოდ საქართველოს საზღვრებს გარეთ არსებული ქართული სამონასტრო ცენტრები იქცა. შესაბამისად, აქ შექმნილ ორიგინალურ ქართულ თხზულებებში ყალიბდება პირველად ქართველობის, როგორც „რჩეული ერის“ და ქართული ენის, როგორც „რჩეული ენის“ იდეა. როგორც ჰქვამთ დავრწმუნდებით, რჩეულობის ეს ორივე კომპონენტი პირდაპირ თუ არაპირდაპირ დაუკავშირდა ღვთისმშობელს და მისადმი ქართველობის წილხვდომილობის იდეას. ამ ყველაფრის უკეთ გასაანალიზებლად უპრიანი იქნება ჯერ ის გარემო მიმოვიხილოთ, სადაც ეს იდეა აღმოცენდა და შემდეგ ის თხზულებები, სადაც ეს იდეა დაფიქსირდა.

მეხუთე საუკუნიდან მოყოლებული, ქართველი ბერ-მონაზვნები ბიზანტიის იმპერიის ტერიტორიაზე მრავალ მონასტერში დასახლდნენ. ამ ეტაპზე სირია-პალესტინასა თუ შავ მთაზე მათი სხვა ეროვნების წარმომადგენელ ბერებთან ურთიერთობაში დაძაბულობა არ შეინიშნებოდა, რადგან

ისინი აქ მარტონი არ იყვნენ. ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლური ნაწილი მრავალეროვანი და მრავალენოვანი იყო. შესაბამისად, ქართველები აქ განსაკუთრებულ შევიწროებას არ განიცდიდნენ. ეს კი „რჩეულობის“ თვით-რწმენის ჩამოსაყალიბებლად ერთ-ერთი აუცილებელი წინაპირობა იყო.

ბიზანტიის დასავლურ ნაწილში, უფრო კონკრეტულად, საკუთრივ კონსტანტინოპოლსა და მის მახლობლად არსებულ მონასტრებში და, განსაკუთრებით, ათონის მთაზე, ბერძნების ქედმაღლობა და მათი შეუწყნარებლობა სხვა ერებთან მიმართებაში უფრო თვალში საცემი იყო¹. მათი მცდელობა, ქართველები გამოეცხადებინათ მწვალებლებად, აეკრძალათ მათთვის მშობლიურ ენაზე წირვა-ლოცვის აღსრულება და, საერთოდ, განედევნათ თავიანთი სავანეებიდან – არაერთხელ ფიზიკურ დაპირისპირებაშიც კი გადაზრდილა. ასეთ პირობებში ქართველი ბერები საჭიროებდნენ თავდასაცავ მექანიზმს. შესაბამისად, „რჩეულობის“ რწმენა იდეოლოგიური თვალსაზრისით იდეალურ გამოსავალს წარმოადგენდა.

ამგვარად, მესიანისტური იდეა ქართველებში ჩნდება ქრისტიან ერებთან (ძირითადად, ბერძნებსა და სომხებთან) დაპირისპირების პროცესში [მახარაშვილი 2009:210]. საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ ფორმას კი ათონის მთაზე იღებს, ანუ ერთმორწმენე, მაგრამ არაკეთილმოსურნე, მტრულად განწყობილ გარემოში.

ათონის მთა დღეს არსებული ყველაზე ძველი სამონასტრო „რესპუბლიკა“. მდებარეობს ქალკიდიკის ნახევარკუნძულზე, ჩრდილოეთ საბერძნეთში. ათონის მთა, როგორც სამონასტრო ცენტრი, ოფიციალურად 963 წელს გაფორმდა, როცა ათანასე ათონელმა დიდი ლავრის მონასტერი ააგო. იმავე საუკუნეში, მომდევნო ოცი წლის განმავლობაში ორი ახალი მონასტერი – ვატოპედი და ივირონი დაარსდა. ივერთა, ანუ ქართველთა მონასტერი პირველი არაბერძნული მონასტერი იყო ათონის მთაზე.

ამჟამად ათონზე ოცი მონასტერი ფუნქციონირებს, რომელთაგან ოთხია არაბერძნული: ივერთა (ქართული), ხილანდარი (სერბული), ზოგრაფუ (ბულგარული) და წმ. პანტელეიმონისა (რუსული). ამ ოთხიდან მხოლოდ ორის დაარსებაზე მოგვეპოვება ისტორიული ცნობები. ქართული 981-983 წლებში დაარსდა და აშენდა, ხოლო ხილანდარი – 1198 წელს, ანუ ივირონის დაარსებიდან ორი საუკუნის შემდეგ [პავლიკიანოვი 2001:15-16]. ზოგრაფუს დამაარსებელი გიორგი მხატვარი (მხატვარი ბერძნულად ზოგრაფოსია) 972 წლით დათარიღებულ იმპერატორ იოანე ციმისკის (969-976) ტიპიკონში იხსენიება [პაპახრისანთუ 1992:253-369], თუმცა საწმინდო ცნობები მონასტრის ადრეულ, ანუ ამ პერიოდის ისტორიაზე არ გაგვაჩნია. საზოგადოდ მიღებული აზრის თანახმად, ზოგრაფუ მხოლოდ XIV საუკუნეში იქცა

¹ ბიზანტიის იმპერიაში ბერძნების ეს ამპარტავნული დამოკიდებულება არამც და არამც არ იყო მიმართული მხოლოდ ქართველებისადმი. მათი ამრეზილი და ხშირ შემთხვევაში ზიზლით სავსე დამოკიდებულება, მაგალითად, მეზობელი სომხებისადმი გაცილებით უფრო მძაფრად ვლინდება სხვადასხვა წერილობით წყაროში [კუტავა-დელიგორია 2002:137, 139].

ბულგარულ მონასტრად [პავლიკიანოვი 2001:161-164]. იგივე ბუნდოვანება შეინიშნება წმ. პანტელეიმონის სახელობის რუსულ მონასტერთან დაკავშირებით [პავლიკიანოვი 2001:105-106]. ადრეული შენობა XI საუკუნის დასაწყისით თარიღდება, მაგრამ მონასტერი დღევანდელი სახით მხოლოდ 1765 წელს აშენდა.

ათონის მთაზე არაბერძნული მონასტრების მოკლე ექსკურსი იმის საჩვენებლად დაგვჭირდა, რომ მთელი ორი საუკუნის განმავლობაში ქართველები, როგორც უცხოელები, ათონზე მარტონი იყვნენ. ამ მარტოობით გამოწვეულ უხერხულობას ისინი ჯერ კიდევ პირველი წინამძღვრის, იოანეს სიცოცხლეშივე, მისი დიდი ავტორიტეტის მიუხედავად, მაინც გრძნობდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ იოანესა და დიდი ლავრის დამაარსებლის, ათანასე დიდის სიცოცხლეში ქართველების ბრალდებას ან მათ წინააღმდეგ ღიად გაბრძოლებას ვერავინ გახედვდა, როგორც ჩანს, მალული დაპირისპირება ათონის ბერძენ და ქართველ ბერებს შორის თავიდანვე იგრძნობოდა. ამის თვალსაჩინო მაგალითია ჯერ კიდევ იოანეს სიცოცხლეში ათონზე ბენედიქტელი ბერების მისვლის ეპიზოდი. გიორგი ათონელის „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრების“ მიხედვით, ქართველებმა ყველაფერი გააკეთეს, რათა ბენედიქტელებს მთაწმინდაზე დამკვიდრებაში დახმარებოდნენ. იოანე ლათინების მოძღვარ ლეონს, ბენევენტუმის დუკის ძმას, ასეთი სიტყვებით მიმართავს: „ჩუენცა უცხონი ვართ და შენცა უცხო ხარ“ [აბულაძე 1967:65]. გიორგი ათონელი იქვე დასძენს, რომ ქართველებმა ლათინები „ძლით დაარწმუნეს, რამეთუ ენება, რაჲთამცა ერთგან იყვნეს მონასტერსა შინა“. ქართველები მათ სამონასტრო ნაკვეთის ყიდვასაც კი დაჰპირდნენ ათონზე („ჩუენ გიყიდოთ ადგილი“) და სხვა პრაქტიკული დახმარებაც გაუწიეს („ყოვლითავე საკმრითა შეგეწინეთ“). ბუნებრივია, ქართველი ბერების ასეთი მხურვალე დახმარება ლათინებისადმი, ანუ არაბერძენებისადმი, მხოლოდ ქრისტიანული სიყვარულით არ იყო განპირობებული. ეჭვს არ იწვევს ის, რომ მათ, როგორც არაბერძენებს, ათონზე მარტო ყოფნა არ უნდოდათ.

ქართველები ათონზე, როგორც აღვნიშნეთ, X საუკუნის დასასრულს დამკვიდრდნენ, ანუ მაშინ, როცა ბიზანტიური იმპერიალიზმის აყვავება დაიწყო, რამაც მწვერვალს XI საუკუნეში მიაღწია [არველერი 1975:40]. ამგვარად, პატარა ერისთვის იმის გააზრებაც არ შეიძლებოდა, რომ ის უძლიერესი იმპერიის შუაგულში თავის საკუთარ კულტურულ-რელიგიურ ცენტრს გახსნიდა. მაგრამ საგანგებო, ქართველთათვის ერთობ ხელსაყრელი პირობების წყალობით, ეს იდეა განხორციელდა და ქართველებმა, მრავალი და მძიმე ბრძოლისა თუ განსაცდელის მიუხედავად, შეძლეს ათონზე თავიანთი არსებობის შენარჩუნება თითქმის ათი საუკუნის განმავლობაში².

საზოგადოდ მიღებული აზრის თანახმად, X-XI საუკუნეები არის ის პერიოდი, როცა ქრისტიანობის, როგორც ქართული იდენტობის მარკერის, დე-

² აღსანიშნავია, რომ ათონის უკანასკნელი ქართველი ბერები XX საუკუნის დასაწყისში გარდაიცვალნენ.

ტალიზაცია მოხდა. X საუკუნის მიწურულს ქართული სამეფო-სამთავროების პოლიტიკური გაერთიანების პარალელურად საჭირო იყო პოლიტიკური და კულტურული საზღვრების დამთხვევისთვის ბრძოლა. ამ ბრძოლაში გადამწყვეტ როლს ასრულებდა ქართული ენა და მართლმადიდებელი ქრისტიანობა [ჩხარტიშვილი 2007:17]. ორივე (ენაც და სარწმუნოებაც) მეტად ეფექტურ საშუალებას წარმოადგენდა ამ მიზნის მისაღწევად, თუმცა, იყო ერთი გასათვალისწინებელი ფაქტორი: მართალია, მართლმადიდებლობით ქართული იდენტობა ქმედითად ემიჯნებოდა მეზობელ სომხურ იდენტობას, მაგრამ ისტორიულად ქართველთა პოლიტიკური პარტნიორი და, ამავე დროს, მოქიშვე ბიზანტიაც მართლმადიდებელი იყო. უდიდესი პოლიტიკური და კულტურული პოტენციალის მქონე ბერძნული იდენტობა, უდავოდ, საფრთხეს უქმნიდა ქართულს. ქართული ენა ამ დროისათვის სტანდარტიზებული იყო და ნაციონალური მარკერის ფუნქციას უცვლელად ინარჩუნებდა, ხოლო ქართული იდენტობის რელიგიური მარკერი ახალი ნიშანსებით გამდიდრებას საჭიროებდა, რათა ქართული იდენტობისთვის გამორჩეული ელფერი მიენიჭებინა არა მხოლოდ არამართლმადიდებლებთან, არამედ მართლმადიდებლებთან მიმართებაშიც [ჩხარტიშვილი 2007:18].

ამ საჭიროებამ წამოსწია წინა პლანზე ქართულ და ბერძნულ-ბიზანტიურ მართლმადიდებლობას შორის რაღაც ისეთი სხვაობის მოძებნა, რაც პირველს მეორესთან შედარებით პრივილეგირებულ პოზიციას მიანიჭებდა. „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში „ქართული“ მართლმადიდებლობა „შეურყვევლად“ ხასიათდება, ხოლო „გიორგი ათონელის ცხოვრებაში“ ეს შეურყვეველი მართლმადიდებლობა კონკრეტული ფაქტებით საბუთდება. ამ მხრივ განსაკუთრებით საგულისხმოა ერთი ეპიზოდი „გიორგი ათონელის ცხოვრებიდან“. გიორგი ათონელისა და ბიზანტიის იმპერატორის, კონსტანტინე X დუკას (1059-1067) შეხვედრა. ეს შეხვედრა გიორგის საქართველოში ჩამოსვლამდე უნდა დავათარილოთ, ანუ დაახლოებით 1059-1060 წლებით, რადგან, როგორც ცნობილია, გიორგი საქართველოში ბაგრატ IV-ის (1027-1072) მოწვევით 1060-1065 წლებში იმყოფებოდა. ზემოთ აღნიშნულ შეხვედრაზე იმპერატორმა და ქართველმა ბერმა სარწმუნოებრივი საკითხები განიხილეს. გიორგის ავტორიტეტი ბიზანტიის სამეფო კარზე იმხელა იყო, რომ კონსტანტინე X-მ დამსწრე საზოგადოებას, რომელთა შორის იყვნენ „დიდებულნი და წარჩინებულნი, ჰრომნი და სომეხნი“ [აბულაძე 1967:178] გიორგი შემდეგნაირად წარუდგინა: „დაღაცათუ ნათესავით ქართველი არს, ხოლო ყოვლითურთ წესი ჩუენი ჰმოსიეს“³[აბულაძე 1967:177]. იმპერატო-

³ ის, რომ გიორგი „ნათესავით ქართველია“, ხოლო სწავლულებით ბერძნების სწორი, არაერთხელ არის აღნიშნული ტექსტში. მაგალითად, გიორგის ცნობილ შეხვედრაზე ანტიოქიის პატრიარქ თეოდისისთან. ეს უკანასკნელი პირველად რომ მოუსმენს გიორგის, მას ასე მიმართავს: „ნათესავით ქართველი ხარ, სხვითა კულა ყოვლითა სწავლულებითა სრულიად ბერძენი ხარ“ [აბულაძე 1967: [151]. მოგვიანებით კი ასე ახასიათებს გიორგის: „ნათესავით ქართველი ხარ, ხოლო სწავლულებითა და მეცნიერებითა ჩუენივე სწორი ხარ“ [აბულაძე 1967:153]; ამ რამდენიმე ეპიზოდიდან აშკარაა, რომ ამ პერიოდში მართლმადიდებლობა, ბერძნულის ცოდნა და კარგი განათლება ის აუცილებელი კომპონენტები იყო, რომლებსაც ყველა „არაბიზანტიელი“ საჭიროებდა, რათა

რის პირველი შეკითხვა ქართველთა და ბერძენთა (ბიზანტიელთა) სარწმუნოებრივ ურთიერთმიმართებას ეხება და საკითხი ასეა დასმული: „თუ არს რაღა განყოფილებაჲ (ანუ რა განსხვავებაა) სარწმუნოებისა თქუენისაჲ სრულსა მას და უცთომელსა სარწმუნოებასა ბერძენთასა თანა?“ [აბულაძე 1967:178]. აქ საგულისხმო ის არის, რომ სარწმუნოების ერთგვარი იდენტიფიკაცია სწორედ ეროვნული ნიშნით ხდება: იმპერატორს სურს გაიგოს განსხვავება გიორგის თანამემამულეების („თქუენი“), ანუ ქართველების სარწმუნოებასა და ბერძენების სარწმუნოებას შორის. საგულისხმოა, რომ გიორგი მცირე თხრობისას იმავე ხაზს მიჰყვება და, რადგან თვითონ ქართველია, მომდევნო წინადადებაში სარწმუნოებას უკვე „ჩვენად“ იხსენიებს, ასე: „სარწმუნოებაჲ მართალი ნათესავისა ჩუენისაჲ“⁴. ტექსტის ამ მონაკვეთში გიორგის პასუხი სრულად არ არის წარმოდგენილი. ავტორი თავისი მოძღვრის სიტყვის მხოლოდ დასასრულს ურთავს: „და რაჟამს ერთგვის გვცნობიეს, არღარა მიდრეკილ ვართ მარცხლ, გინა მარჯულ და არცა მივდრკებით, თუ ღმერთსა უნდეს“ [აბულაძე 1967:178].

ქართველების ჰუმანიტარული მართლმადიდებლობა, ანუ სწორი სარწმუნოებრივი გზით სვლა, რაც ზემოთ მოყვანილი ეპიზოდის მიხედვით, მარჯვნივ და მარცხნივ გადახვევას გამოირიცხავს, გიორგის მიერ რეალური, ხელჩასაჭიდი ფაქტითა და არგუმენტით არის გამყარებული. ანტიოქიის პატრიარქმა თეოდოსიმ (1057-1059) შავ მთაზე ქართველების უფლებების დასაცავად და დასასაბუთებლად გიორგის მოუწოდა შავი მთის ბერძენი ბერების რეკომენდაციით. ამ ცნობილ შეხვედრაზე საუბარი ზოგადად ქართველთა მართლმადიდებლობასაც შეეხო. ტექსტის ამ მონაკვეთში მთელი სისავსით ვლინდება გიორგის ერუდიცია და რიტორიკული ნიჭი: „ჩუენ⁵ უმეცრად და სუბუჟად გუხედავთ და თავნი თქუენნი ბრძენ და მძიმე გიყოფიან. იყო ჟამი, რომელ უოველსა საბერძნეთსა შინა მართლმადიდებლობაჲ არაჲ იპოებოდა და იოვანე გუთელ ეპისკოპოსი მცხეთას ეკურთხა ეპისკოპოსად, ვითარცა სწერია დიდსა სვნაქსარსა“ [აბულაძე 1967:154]. იოანე გუთელი ეპისკოპოსი მცხეთაში იქნა ხელდასხმული 758 წელს [ლოლაშვილი 1994: 270]. გუთეთის ეკლესია კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეკუთვნოდა და ამის გამო ის საკურთხევლად ბიზანტიაში გაემგზავრა. ამ დროს აქ ხატმებრძოლეობა იყო გავრცელებული, იოანე კი არ უჭერდა მას მხარს. ამიტომ ის მცხეთას გაემგზავრა და ეპისკოპოსად ქართლის კათალიკოსმა იოანემ აკურთხა მცხეთაში. ცნობა ამის შესახებ დაცულია გიორგის მიერ ბერძნულიდან ნათარგმნ „დიდ სვინაქსარში“ [გაბიძაშვილი 2007:411].

⁴ ბიზანტიურ მმართველ კლასს ის თავის სწორად მიეჩნია.
⁴ ის, რომ „ჩვენ“ იხმარება ზოგადი ეთნიკური გაგებით და გაიაზრება როგორც „ნათესავით (ანუ ეთნიკურად) ქართველი“, არის ეროვნული თვითშეგნების სრულიად ახალი ეტაპი [ჩხარტიშვილი 2009-ბ: 38].

⁵ საგულისხმოა, რომ ყველგან, სადაც კამათია ქართველების მართლმადიდებლობის შესახებ, ქართველებსა და იმპერიის დომინანტ ერს, ბერძენებს შორის დიფერენციაცია და მათ შორის განსხვავებულობაზე მინიშნება ხდება ერთობ მრავლისმთქმელი ნაცვალსახელებით: ჩვენ და თქვენ.

აქ მთავარი იდეოლოგიური ქვეტექსტი ის არის, რომ ბერძნების სარწმუნოების აღმსარებელნი კი ვართ, მაგრამ მათგან განვსხვავდებით. ეს დასაბუთებულია შემდეგნაირად: „ბერძენთა შორის მრავალი წვალეზაა შემოვიდა პირველ და მრავალგზის მიდრკეს“ [აბულაძე 1967:179], ხოლო საქართველო არასდროს გამხდარა მწვალეზლობების ასპარეზი. ეს იყო მარტივი და გენიალური მიგნება, რომელმაც დიდად განაპირობა ქართული იდენტობის შენარჩუნება შემდგომში საკმაოდ არახელსაყრელ პოლიტიკურ პირობებში, რამდენადაც შექმნა ერთობის იდეოლოგიური საფუძველი. შესაბამისად, XI საუკუნე უნდა მივიჩნიოთ ადრეული ქართული ნაციის ფორმირების ეპოქად [ჩხარტიშვილი 2007:18].

სწორედ ამ დროს ათონის ივერთა მონასტრის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში ყველაზე მძიმე თუ არა, ერთ-ერთი მძიმე პერიოდი დგება. 1029-1041 წლებში ათონის მთის ბერძენი ბერები სამჯერ შეიჭრნენ და გაძარცვეს მონასტერი. „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრების“ ბოლო ნაწილის თანახმად, ამის მიზეზი მონასტრის კარგი მატერიალური მდგომარეობა იყო („დრისტი ტურფაჲ იავარ-იქმნა, და ეგრეთვე განძი და კუმაში“ [აბულაძე 1967:93]. ამან გამოიწვია ათონის ბერძნულ და ქართულ საძმოებში დაპირისპირება. თავად ბერძენები თავიანთ საჭციელს იმით ამართლებდნენ, რომ მათ ქართველების მართლმადიდებლობაში ეპარებოდათ ეჭვი. მათი რწმენით, რადგან ქართველები ბერძნულად არ ლაპარაკობდნენ და, რაც მთავარია, მათ ენაზე არ სწირავდნენ, ისინი იყვნენ ერეტიკოსები. ამგვარად, ქართველებისთვის და იმპერიაში მცხოვრები სხვა მართლმადიდებელი არაბერძენებისთვის ეროვნული ლიტურგიის ენისთვის ბრძოლა ეროვნული კულტურისა და, საერთოდ, ეროვნული უფლებებისთვის ბრძოლად გადაიქცა [ბოლქვაძე 2005:74]. ამას გარდა, ქართული ჟამისწირვა ქართული ეკლესიის სრული დამოუკიდებლობის მიმანიშნებელ ორ ფაქტორთაგან ერთ-ერთია (მეორე მხრის კურთხევაა) [ბოლქვაძე 2005:77].

ასეთ დაძაბულ ვითარებაში, ანუ XI საუკუნის 30-იან წლებში ქართველებს სჭირდებოდათ აქტიურად დაეცვათ თავიანთი უფლებები ათონის მთაზე. მათ ორ ფრონტზე უნდა ებრძოლათ: ერთი მხრივ, პოლიტიკურ დონეზე, რომ მოეპოვებინათ ბიზანტიელ იმპერატორთა კეთილგანწყობა და, მეორე მხრივ, იდეოლოგიურ ფრონტზე, რათა დაემტკიცებინათ თავიანთი მართლმადიდებლობის შეურყეველობა⁶. იმისათვის, რომ ორსავე ასპარეზზე მოეგოთ, მათ სჭირდებოდათ წარმოშობით ქართველი წმინდანი, რომელიც დაფასებული და აღიარებული იქნებოდა როგორც კონსტანტინოპოლის ეკლესიისგან, ასევე ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე. ამგვარად,

⁶ არამართებული მართლმადიდებლობა ყოველთვის ეფექტური საშუალება იყო არაკეთილმოსურნის განსაღვინად. აღსანიშნავია, რომ ათონის მთაზე XI-XVI საუკუნეებში ერეტიკული ახროვნება სხვა ორ მიზეზთან ერთად (ტიპიკონის დარღვევა და მონასტრების დაცვის აუცილებლობა) სწორედ ის საბაზია, რომელიც გამონაკლისის გარეშე ისჯებოდა [პავლიკიანოვი 2002:161]. შესაბამისად, ქართველები ამ საბაზით იდენტიფიცირდნენ, მაგრამ რეალური მიზეზი ყოველთვის უფრო კონკრეტული და უფრო მატერიალური იყო, ვიდრე „ერეტიკული ახროვნება“.

მათი ყურადღება მიპყრობილ იქნა ილარიონ ქართველზე (822-875) მისი პოპულარობის გამო.

ილარიონ ქართველი საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფიგურაა. ის პირველი ქართველი ბერია, წყაროებიდან ცნობილი, რომელიც ბიზანტიის იმპერიის შუაგულში დასახლდა. ილარიონი არაჩვეულებრივ „საშუალებად“ გადაიქცა ათონზე ქართველების უფლებების განსამტკიცებლად. ამის გამო არა მარტო ილარიონის ცხოვრების სხვადასხვა ვერსია შეიქმნა ათონზე, არამედ – მისადმი მიძღვნილი საეკლესიო ჰიმნებიც⁷.

„ილარიონ ქართველის ცხოვრება“, როგორც ტექსტი, უწინარესად იმ თვალსაზრისით არის მნიშვნელოვანი, რომ ის პირველი თხზულებაა, რომელიც ქართველების მესიანისტურ შეხედულებას გამოხატავს ღვთისმშობლის წილხვდომილ ქვეყანასთან დაკავშირებით⁸. ეს იდეა პირდაპირ თუ ირიბად ეგრეთ წოდებულ ათონურ აგიოგრაფიულ ტექსტებშიც არის გატარებული, მაგრამ „ილარიონის ცხოვრება“ ქრონოლოგიურადაც უსწრებს მათ და შესაბამისი პასაჟიც უფრო კონკრეტულია (ამ ეპიზოდს უფრო ვრცლად ქვემოთ მიმოვიხილავთ).

საკმაოდ ლოგიკურია ს. მახარაშვილის ვარაუდი, რომ ღვთისმშობლის კულტი ქართულ მესიანისტურ იდეაში ჩნდება სწორედ ბერძნებთან დაპირისპირების პროცესში [მახარაშვილი 2009:210]. მათი სიამაყე, კონსტანტინოპოლი ხომ ღვთისმშობლის უშუალო მფარველობის ქვეშ მყოფ ქალაქად იქნა მიჩნეული გაცილებით ადრე, ჯერ კიდევ VII საუკუნეში [ნიკოლი 2008:54]. მარადქალწული მარიამის მიერ ქართველთა მფარველობის შეგნებამ განსაკუთრებით ღრმად გაიდგა ფესვი ათონელ მოღვაწეთა შორის. მათ მთავარი ტაძარი („დიდი ეკლესია“), ანუ კათოლიკონი სწორედ ღვთისმშობლის სახელზე ააგეს. ისინი ათონზე გამონაკლისნი არ ყოფილან. კიდევ ორი დიდი მონასტრის, დიდი ლავრისა და ვატოპედის მთავარი ტაძრები ღვთისმშობლის სახელობისაა [ხრისოხოიდისი 2005:140]. თუ გავისხენებთ, რომ სამივე X საუკუნეშია დაარსებული, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ღვთისმშობლის კულტი ათონზე ორგანიზებული მონასტრების გაჩენის პერიოდში, ანუ X საუკუნის მეორე ნახევარში განსაკუთრებით ძლიერია⁹. ეს ნიუანსი აძლიერებს ჩვენს ვარაუდს, რომ ღვთისმშობლის ფაქტორი ქართულ მესიანისტურ აზროვნებაში სწორედ ათონის მთის ქართულ საძმოში გაჩნდა

⁷ ილარიონის კულტი ათონზე, როგორც ჩანს, მონასტრის დაარსებისთანავე დამკვიდრდა. შემთხვევითი არ არის ის, რომ მისი „ცხოვრების“ მოკლე რედაქციის ყველაზე ადრინდელი ვარიანტი ექვთიმე ათონელის ავტოგრაფად მიჩნეულ 990 წლის ხელნაწერშია მოთავსებული.

⁸ „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ შატბერდულ-ჰელიოზურ რედაქციაში აშკარად გამოხატული ღვთისმშობლის კულტი არ ჩანს და წმინდა ნინოს დაკავშირება ღვთისმშობელ მარიამთან შედარებითი გვიანი ლიტერატურული ტრადიციაა [მახარაშვილი 2009:212-214]. ის, რომ დედა ღვთისას კულტი ქართულ რეალობაში ასე გვიან მკვიდრდება, გასაკვირი არ არის, რადგან თვითონ ბიზანტიურ ეპოქაში ღვთისმშობლის დამკვიდრება შედარებით გვიან, VI-VII საუკუნეების მეორე ფიქსირდება [მაგუაიარი 2005:189-190].

⁹ თუმცა ის აქ გაცილებით ადრეც არსებობდა იქ მცხოვრებ ცალკეულ ასკეტ ბერებში [ხრისოხოიდისი 2005:140].

და განვითარდა X საუკუნის ბოლოს და XI საუკუნის პირველ ნახევარში. ამ ვარაუდს ქვემოთ წერილობითი წყაროების მასალით გავამყარებთ.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ღვთისმშობელი არა მარტო ქართული მესიანისტური აზროვნების მთავარი კომპონენტია, არამედ ზოგადად მთელი ათონის მთისაც. საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ათონურ წერილობით წყაროებში ღვთისმშობელი, როგორც მთაწმიდის მფარველი, მხოლოდ XVI საუკუნიდან, ანუ გაცილებით გვიანი პერიოდიდან იხსენიება [ხრისოხოიდიისი 2005:140]. თქმულება ათონის მთის ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის მფარველობის ქვეშ ყოფნის შესახებ კონკრეტული ისტორიული რეალობის შედეგად გაჩნდა: რამენაირად დაძლეულიყო ის კრიზისი და დაცემა, რაც ბიზანტიურმა სამყარომ ოსმალთა იმპერიის მიერ მისი დედაქალაქის დაპყრობის შემდეგ განიცადა. ამგვარად, ამ ადგილის საკრალიზაციას უნდა წარმოეჩინა და ხაზი გაესვა წარსულის დიდებასა და პრესტიჟზე მთელ აღმოსავლურ ქრისტიანულ სამყაროში [ხრისოხოიდიისი 2005:140]. ამ მცდელობის შედეგად, სწორედ XVI საუკუნიდან დღემდე ათონი მიჩნეულ იქნა ღვთისმშობლის ბაღნარად (το Περιβόλι της Παναγίας Θεοτόκου), ხოლო ღვთისმშობლის ათონზე არსებული ხატები – ამ ბაღნარის ყვავილებად [ხრისოხოიდიისი 2005:141]. სწორედ რეალობის შედეგი და გამოძახილი იყო ღვთისმშობლის ქართულ მესიანისტურ რწმენაში გაჩენა, რაც ზოგადად ათონურ ტრადიციას მთელი 5-6 საუკუნით უსწრებს წინ.

ივირონის კათოლიკონი დღესაც იწვევს მნახველის აღფრთოვანებას და არაფერია გასაკვირი იმაში, რომ ის თავიდანვე მოექცა ბერძნების ყურადღების ცენტრში. პირველივე კონფლიქტის დროს მათი მიზანი სწორედ ამ ტაძრის მითვისება იყო: „არა განგუთხინა წმიდამან ღმრთის-მშობელმან ტაძრისაგან თჳსისა, რომლისა – იგი ჰელ-ყვეს ყოვლითავე ღონის-ძიებითა, რაჲთამცა, ვინაჲთგან მონასტერი ვერ წაგჳლეს, ბარემცა დიდი ეკლესიაჲ რაჲთ მიგჳლეს“ [აბულაძე 1967:97].

„იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრებაში“ არის კიდევ ერთი დეტალი, რაც ათონის ქართველი ბერების ღვთისმშობლისადმი განსაკუთრებულ მოწიწებას ადასტურებს. ეს ტექსტი არა მარტო მონასტრის დაარსების დეტალებს გვაცნობს, არამედ მისი ტიპიკონის პირველად ვარიანტსაც, რადგან, როგორც ცნობილია, ასეთი ტექსტი ცალკე არ არის ჩვენამდე მოღწეული. თხზულების იმ მონაკვეთში, სადაც მონასტრის შიდა განაწესთან დაკავშირებული დეტალებია მოთხობილი, გიორგი ათონელი ასეთ საყურადღებო ინფორმაციას გვაწვდის: „ოდესცა ეკლესიას შევიდოდინან – პირველად მამაჲ ეფთჳმე და მერმე ძმანი ყოველნი – ვიდრე მუჴლთა ზედა არა მოდრკიან, და თაყუანის-სციან წმიდასა ღმრთის-მშობელსა, რომელ არს ბჳეთა ზედა, არა შევიდინან“ [აბულაძე 1967:71]. ამ ეპიზოდში ორი ძირითადი ნიუანსია ყურადღებასამსაქცევ: 1. ტრადიცია ჯერ კიდევ ექვთიმეს მამასახლისობიდან არსებობს, ანუ დაწერგილია 1005-1019 წლებში; 2. ეკლესიაში შესვლამდე ჯერ ექვთიმე (ანუ მონასტრის მამასახლისი), ხოლო შემდეგ მონასტრის

ყველა ბერი აუცილებლად მუხლს იდრეკდა და თაყვანს სცემდა ღვთისმშობლის ხატს, რომელიც ტაძრის შესასვლელში, ანუ „ბჭეთა ზედა“ ეკიდა. ის, რომ „ცხოვრების“ ამ ეპიზოდში ღვთისმშობლის ცნობილი სასწაულთმოქმედი ხატი პორტაიტისა, ანუ კარისა იგულისხმება, ეჭვგარეშეა და საკამათო არ არის¹⁰ [გრძელიძე 2009:172]. პორტაიტისა ივირონის მფარველი და მისი ერთ-ერთი უდიდესი სიწმინდეთაგანია [ხრისოხოიდისი 2005:133]. მისი მნიშვნელობა მთელი ათონის მთისთვის განუზომელია, რადგან ის წყაროებში დაფიქსირებული ყველაზე ძველი სასწაულთმოქმედი ხატია მთელ ათონის მთაზე [ხრისოხოიდისი 2005:133]. ხელოვნებათმცოდნეები მას X საუკუნის ბოლოთი და XI საუკუნის დასაწყისით ათარიღებენ, რაც იმას გვაგვარაუდებინებს, რომ ის ჯერ კიდევ მონასტრის პირველი წინამძღვრის, იოანეს სიცოცხლეშივე არსებობდა [ხრისოხოიდისი 2005:133]. ეს ხატი იმდენად შეესისხლხორცა ივერთა მონასტერს, რომ ოფიციალურ დოკუმენტებში მონასტერი ხშირად ასე იხსენიებოდა: „ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის მონასტერი პორტაიტისად წოდებული“ [ხრისოხოიდისი 2005:134].

ზოგადად, ათონელების ცხოვრებაში, ანუ ორსავე ტექსტში იმდენი მასალა მოიპოვება, რაც ქართველი ბერების ღვთისმშობლისადმი განსაკუთრებულ მოწიწებას ადასტურებს, რომ ეს ამყარებს ზემოთ გამოთქმულ ვარაუდს: ღვთისმშობლის კულტი ქართულ მესიანისტურ რწმენაში ათონის ივერთა მონასტერში გაჩნდა.

ახლა „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ ვრცელი რედაქციის ცნობა მიმოვიხილოთ. ეს რედაქცია ერთადერთ ხელნაწერში, ე. წ. ათონის კრებულში მოიპოვება, რომელიც 1074 წლით თარიღდება. ტექსტი გაცილებით ადრინდელი უნდა იყოს¹¹. „ცხოვრების“ ერთი ეპიზოდი მთელი სიზუსტითა და სიცხადით გამოხატავს ქართველების მესიანისტურ რწმენას. იმ პასაჟში, სადაც ღვთისმშობელი გულჭვაობის გამო საყვედურობს ულუმბოს მთის წინამძღვარს, ვხვდებით ერთობ საინტერესო წინადადებას: „არა უწყია, ვითარმედ მრავალნი დამკვიდრებად არიან მთასა ამას მათისა ენისა მეტყუელნი და ცხოვრებად არიან ღმრთისა მიერ? და რომელნი მათ არა შეიწყნარებენ, მტერ ჩემდა არიან, რამეთუ ჩემდა მონიჭებულ არს ძისა მიერ ჩემისა ნათესავი იგი შეურყვევლად მართლმადიდებლობისათვის მათისა, ვინაჲთგან ჰრწმენა სახელი ძისა ჩემისა და ნათელ-იღეს“ [აბულაძე 1967:20]. ეს პასაჟი მრავალი თვალსაზრისით არის საყურადღებო¹². გარდა იმისა, რომ პირველი ნარატიული ძეგლია, რომელიც პირდაპირ საუბრობს ქართველების რჩეულობაზე, ის გამოხატავს ქართველთა მტკიცე კავშირს

¹⁰ ამ ხატის მოკლე ისტორია იხ. [ხრისოხოიდისი 2005:133].

¹¹ „ილარიონის ცხოვრების“ 4 რედაქციიდან ვრცელისა და მოკლე რედაქციების ურთიერთმიმართება და, შესაბამისად, შექმნის დათარიღება დღემდე საკამათოა. ამაზე ჩვენ უყურადღებებს არ შევაჩერებთ. უბრალოდ, აღვნიშნავთ, რომ ორივე არაუგვიანეს XI საუკუნის პირველ ნახევარშია დაწერილი.

¹² აღსანიშნავია, რომ ღვთისმშობლისადმი ქართველთა წილხვედრილობის შესახებ პასაჟს „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ მხოლოდ ვრცელ რედაქციაში ვხვდებით.

თავიანთ ენასთან. აქ ენობრივი ფაქტორი პირველ ადგილზე დგას, შემდეგ საუბარია ქართველი ერის რჩეულობაზე და შემდეგ, ქართველთა მართლმადიდებლობის სარწმუნოებაზე. სწორედ ამ სამწახნაგოვან პრინციპს (მესიანისტური რწმენა, ენის მნიშვნელობის შეგნება და მართლმადიდებლობა) დაეფუძნა მთელი ის თეორია, რომელიც ქართული პოლიტიკური იდეოლოგიის საფუძველი გახდა. ამ მონაკვეთში არანაკლებ მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ღვთისმშობლის მიერ ქართლის რჩეულობა არგუმენტირებულია: ქართველთა „შეურყეველი მართლმადიდებლობა“ სწორედ ის ფაქტორია, რომელმაც განაპირობა მათი ღვთისმშობლის წილხვედრილობა. ეს დებულება, ანუ მტკიცე მართლმადიდებლობა ქართველების, როგორც რჩეული ერის, ღირსება „აბოს მარტილობაშიც“ ჩანს, მაგრამ განსაკუთრებით აქტუალური ხდება X-XII საუკუნეების ქართულ მწერლობაში და წარმატებით გამოიყენება დიოფიზიტ ბერძნებთან და მონოფიზიტ სომხებთან დაპირისპირებაში [მახარაშვილი 2007:377].

აღსანიშნავია, რომ ქართული ენის განსაკუთრებულობა ტექსტის კიდევ ერთ მონაკვეთშია ხაზგასმული: როდესაც ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილი I მაკედონელმა (867-886) თავისი შვილები ლეონი და ალექსანდრე რომანას ქართულ მონასტერში ქართველ ბერებს მიუყვანა, სთხოვა: „ლოცვა ყავთ ამათჳს, წმიდანო მამანო, და ასწავეთ წიგნი და ენაჲ თქუენი, რათა იყვნენ ეგე შვილნი ლოცვისა თქუენისანი“ [აბულაძე 1967:33].

ქართული ენის ღვთაებრიობის იდეა ცოტა უფრო ადრინდელია. ის ჩამოაყალიბა ბერმა იოანე-ზოსიმემ თავის ცნობილ „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ“-ში, რომელიც ხოტბას ასხამს ქართულ ენასა და მის განსაკუთრებულ მისიას: „დამარხულ არს ენაჲ ქართული დღემდე მეორედ მოსლვისა მისისა საწამებულად... და სახარებასა შინა ამას ენასა ლაზარე ჰრქვიან“ [იოანე ზოსიმე 1959:283]. ამ ტექსტის ანალიზს ახლა არ შევუდგებით. უბრალოდ, დავძენთ, რომ ამ ტექსტში არაფერია ნათქვამი ქართველების, როგორც ღვთისმშობლის რჩეულ ერზე. ამიტომ ათონური ტექსტები ორმაგად მნიშვნელოვანია ამ თვალსაზრისით: ისინი გამოხატავენ რჩეული ხალხისა და რჩეული ენის იდეას ერთ მთლიანობაში, ანუ საუბარია ქართული ენის ღვთაებრიობასა და ქართველი ერის რჩეულობაზე არა ცალ-ცალკე, არამედ მთლიანობაში.

„იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრებაში“ არის მოხსენიებული ქართული ენა, როგორც ქართველების ეროვნულობის განმსაზღვრელი ერთ-ერთი მთავარი ელემენტი. ექვთიმეს განკურნების ცნობილ პასაჟში ორმაგ განკურნებაზეა საუბარი: ექვთიმე ავადმყოფობისგანაც განიკურნა და ქართულად ლაპარაკიც დაიწყო, რომელზეც მანამდე საუბარი უჭირდა, რადგანაც ის ბიზანტიის იმპერიაში იყო აღზრდილი. ამ პასაჟში საგანგებოდ არის ხაზგასმული ის მომენტი, რომ დედა ღვთისა ექვთიმეს ქართულად დაელაპარაკა („მრქუა ქართულითა ენითა“): „არარაჲ არს ვნებაჲ შენ თანა, აღდეგ, ნუ გემინინ და ქართულად კსნილად უბნობდე“ [აბულაძე 1967:61]. უნდა აღინიშნოს, რომ

ეს სასწაული ცნობილი იყო საზღვარგარეთ მცხოვრებ ქართველ ბერებს შორის. „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში“ გიორგის მოძღვარი, გიორგი შეუენებული თავისი სულიერი შვილის დარწმუნებას, ექვთიმეს კვალს გაჰყვეს, ამ პასაჟის მოშველიებით ცდილობს: „შვილო, რომელმან წმიდა იგი სიკუდილისაგან იკუნა ქართული ენა განუმარტა, იგივე შემძლებელ არს შენდაცა შეწვენად, რამეთუ მას დიდად ეწჳალის და უჟუარს ნათესავი ჩუენი“ [აბულაძე 1967:123]. ამ მონაკვეთშიც „ილარიონის ცხოვრებაში“ გატარებული იდეა მყარდება: 1. ღვთისმშობელი „დიდად“ სწჳალობს ქართველებს და უჟვარს ისინი; 2. და სწორედ ამიტომ მან არა მარტო სიკვდილისაგან იხსნა ექვთიმე, არამედ მას „ქართული ენა განუმარტა“, ანუ ქართულად აამეტყველა. იმავე „გიორგი ათონელის ცხოვრებაში“ ღვთისმშობელი მოხსენიებულია როგორც „ყოვლად დიდებული იგი მიხეუი კეთილთა ჩუენთა“ (= ათონის ქართველი ბერების)“ [აბულაძე 1967: 202]. იქვე გიორგი მცირე დასძენს, რომ: „წმიდამან ღმრთის-მშობელმან განათლება ნათესავისა ჩუენისა, და ერთსა მას (ანუ ექვთიმე ათონელს) სიმრთელე მიანიჭა და ენა კეთილად მეტყუელი ქართულად, ხოლო მეორესა (ანუ გიორგი ათონელს) სიბრძნე და მეცნიერება“.

აღსანიშნავი და ხაზგასასმელია ისიც, რომ ზუსტად იმავე დროსა და იმავე გარემოში (ანუ ათონის ივერთა მონასტერში X-XI საუკუნეებში) მოხდა ქართული ენის კოდიფიკაცია ბერძნულთან თანასწორობის იდეით. ამის აუცილებლობა კარგად ჰქონდათ გააზრებული იოანე ათონელსა და გიორგი შეუენებულს. პირველმა თავის ხორციელ და სულიერ შვილს ექვთიმეს, ხოლო მეორემ თავის სულიერ შვილს გიორგის საგანგებოდ დაავალეს და იმ იდეით „გამოზარდეს“, რომ ისინი მთარგმნელობითი მოღვაწეობით დაკავებულიყვნენ. ეს მიზნად ისახავდა ბერძნული კულტურული მონაპოვრების მაქსიმალურად ათვისებას [ბოლქვაძე 2005:78]. ეს კი ერთადერთი საშუალება იყო ქართული ენა ბერძნულს გასთანაბრებოდა. ენისთვის ამ ფუნქციის მინიჭება ათონელებს კარგად ჰქონდათ გააზრებული, რადგან გიორგი ათონელი, როცა ექვთიმეს ღვაწლს აფასებს, მის დამსახურებას ქართული ენის წინაშე პირველ ადგილზე აყენებს: „განანათლა ქართველთა ენა და ქუეყანა“ [აბულაძე 1967:41]¹³.

როგორც ათონელებისა და ათონზე შექმნილი „ილარიონ ქართველის ცხოვრებიდან“ ჩანს, ქართველების რჩეულობა ორმა ფაქტორმა განაპირობა: ენამ და შეურყეველმა მართალმადიდებლობამ. მათი რჩეულობა უშუალოდ დაუკავშირდა ღვთისმშობლის კულტს და ასე შეიქმნა ქართული მესიანისტური რწმენა. ჩვენ მიერ განხილული ტექსტების მიხედვით.

¹³ შუა საუკუნეებში იდეოლოგიური და კულტურული განსხვავებები მმართველ და პატარა ერებს შორის უარესად საინტერესო თემაა. განსაკუთრებით იმის კვლევაა მნიშვნელოვანი, თუ როგორ ხდება კულტურული განსხვავებების რელიგიურ პრობლემებად გადაქცევა და გასაღება. ეს ფენომენი, თავად მკითხველიც დაგვეთანხმება, ერთობ აქტუალურია დღესაც და ამ პრობლემის წარმატებულად გადასაწყვეტად ისტორიის გაკვეთილების გათვალისწინება და მათი სწორი და ობიექტური ანალიზი სასარგებლო იქნებოდა თანამედროვე მსოფლიოსთვის.

ეს შეხედულება ორი ძირითადი დებულებისგან შედგება: 1. დედა ღვთისას უყვარს ქართულად მოლაპარაკენი (ანუ ქართველები); 2. ისინი უყვარს იმიტომ, რომ მათ შეურყეველი სარწმუნოება აქვთ. ასე მოხდა ერთსა და იმავე დროს ენისა და ერის საკრალიზაცია და ეს პროცესი დაემთხვა, ერთი მხრივ, ბიზანტიურ იმპერიალისტურ სიძლიერეს და, მეორე მხრივ, საქართველოს ტერიტორიულ გაერთიანებას, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ეს პროცესი ამ ორი უმნიშვნელოვანესი მოვლენის გამოძახილი და ლოგიკური შედეგი იყო.

დამოწმებანი

- აბულაძე 1967:** ი. აბულაძე (რედ.). ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI-XV სს.), თბილისი, 1967.
- არველერი 1975:** H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.
- ბოლქვაძე 2005:** თ. ბოლქვაძე. იდეოლოგიზებული ღირებულებები, თბილისი, 2005.
- გაბიძაშვილი 2007:** ე. გაბიძაშვილი (რედ.). საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, თბილისი, 2007.
- გარსია-არენალი 2006:** M. Garcia-Arenal. *Messianism and Puritanical Reform (Mahdīs of the Muslim West)*, Translated from Spanish by Martin Beagles, Brill, Leiden-Boston, 2006.
- გრძელიძე 2009:** T. Grdzelidze (Translation, notes and introduction), *Georgian Monks on Mount Athos, Two Eleventh-Century Lives of the Hegoumenoi of Iviron*, London, Bennett and Bloom, 2009.
- იოანე ზოსიმე 1959:** იოანე ზოსიმე, ჭებაჲ დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ, სინური მრავალთავი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, *ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები*, 5.
- კუტავა-დელიგორია 2002:** B. Koutavá-Δελιγορία. «H αντίληψη για τους Εβραίους και άλλους αλλοεθνείς και αλλόθρησκους στο δημόνη βυζαντινό λόγο», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους, στη μνήμη Λένου Μαυρομάτη*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 10, 2002.
- ლოლაშვილი 1994:** ი. ლოლაშვილი (რედ.). ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისა, თბილისი, 1994.
- მაგუაიარი 2005:** H. Maguire “Byzantine domestic art as evidence for the early cult of the Virgin”, წიგნში: *Images of the Mother of God (Perception of the Theotokos in Byzantium)*, Aldershot, Ashgate, 2005.
- მახარაშვილი 2007:** ს. მახარაშვილი. „ბასილი პროტოასკრიტის მსოფლმხედველობისთვის“, *ბიზანტინოლოგია საქართველოში, თბილისი, ლოგოსი*, 2007.
- მახარაშვილი 2009:** ს. მახარაშვილი, „წმ. ნინო, ჯვარი ვახისა და საქართველოს ღვთისმშობლისადმი წილხვდომილობის საკითხისათვის“, წმინდა ნინოს

- ცხოვრება და ქართლის მოქცევა, თბილისი, ლიტერატურის ინსტიტუტის გამომცემლობა, 2009.
- ნიკოლი** 2008: D. M. Nicol. "Byzantine Political Thought", წიგნში J. H. Burns (რედ.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*, Cambridge University Press, 2008.
- პავლიკიანოვი** 2001: C. Pavlikianov. *The Medieval Aristocracy on Mount Athos*, Sofia 2001.
- პავლიკიანოვი** 2002: K. Παυλικιανώφ. «Όψεις της ισορροπίας μεταξύ ανοχής και καταστολής στο Άγιον Όρος κατά τους μέσους και υστεροβυζαντινούς χρόνους», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους, στη μνήμη Λένου Μαυρομάτη*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνής Συμπόσια 10, 2002.
- პაპახრυσάνθου** 1992: Δ. Παπαχρυσάνθου. *Ο Αθωνικός μοναχισμός - Αρχές και Οργάνωση*. Αθήνα 1992.
- სმიტი** 2003: A. D. Smith, *Chosen peoples: sacred sources of national identity*, Oxford- New York. Oxford University Press, 2003.
- ტიბი** 1990: Bassam Tibi, *Arab nationalism - A critical Enquiry*, New York 1990.
- ჩხარტიშვილი** 2007: მ. ჩხარტიშვილი. „ქრისტიანობა, როგორც ქართული იდენტობის მარკერი“, *ლოგოსი, საქართველოს საპატრიარქოსა და ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ჟურნალი*, № 4, 2007.
- ჩხარტიშვილი** 2009-ა: მ. ჩხარტიშვილი. ქართული ეთნიკ რელიგიური მოქცევის ეპოქაში, თბილისი, უნივერსალი, 2009.
- ჩხარტიშვილი** 2009-ბ: Mariam Chkhartishvili. "Informative Value of Georgian Hagiographical Sources for Study of Ethnicity", *On Georgian Identity and Culture (Nine International Presentations)*, Tbilisi, Universal, 2009.
- ჩხარტიშვილი** 2009-გ: M. Chkhartishvili. "Georgian Identity: Stages of Development", *On Georgian Identity and Culture (Nine International Presentations)*, Tbilisi, Universal, 2009.
- ხრისოხოიდი** 2005: K. Chryssochoidis. "The Portaitissa icon at Iveron Monastery the cult of the Virgin on Mount Athos", წიგნში: M. Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God (Perception of the Theotokos in Byzantium)*, Aldershot, Ashgate, 2005.
- ჰუიზინგა** 1972: J. Huizinga. "Nationalism in the Middle Ages", C. L. Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, New York-Chicago-San Francisco-Atlanta 1972.

The Notion of “Chosen People” in Georgian Hagiography

Eka Tchkoidze

The conversion to Christianity in the first half of the IV c. marked a completely new and significant period in the political and cultural life of Georgia. After Christianization the Georgian ethnos started to conceptualize itself as a unity of a particular mission living in the world’s sacral center. Neither economics, nor military strength, nor any other material resource could play a more significant role for the sustainability of the Georgian ethnos than that perception of distinctiveness cultivated in the age of religious transformation [Chkhartishvili 2009-a:136].

This belief played a crucial role in creation and development of Georgian messianism which is directly linked with the Virgin Mary. It is not accidental that the Georgian messianic perception emerged in the monastic centers outside Georgia¹.

Generally, messianism, the belief in the coming of a Saviour sent by God, belongs to the Judaeo-Christian-Muslim tradition of the Messiah which made its first appearance in late Judaism and was fully developed by Christianity [Garcia-Arenal 2006:5]. It is part of a corpus of religious concepts within theology or the history of religious ideas, but must also be studied from a political and social point of view if we are to understand the effect of such movements upon the communities from which they emanate [Garcia-Arenal 2006:3].

It is commonly accepted opinion among historians and political scientists that both patriotism and national consciousness, not to mention present day term nationalism, are cultural phenomena of a recent date. The capital basis for the opinion is the fact that the words and the formulated concepts are themselves quite recent. But the conclusion that the phenomena of patriotism and nationalism are recent because the words and the concepts are recent could be easily drawn [Huizinga 1972:14]. We should keep in mind that the analysis of the national state as a modern phenomenon is a major concern of both history and the social sciences, although there is considerable confusion over its origins. None of these authors, however, is able to explain why it was not until the 18th c. that the nation becomes the dominant political form in Europe, although linguistic, cultural and supposedly racial differences had come into existence long before [Tibi 1990:29].

For the study of religious factor’s influence on shaping a national identity during the medieval period Georgian hagiographic texts of 10th-11th c. are of special interest. We shall refer to three texts: the long version of the “Life of Hilarion the Georgian” by

---

1 This process started in the second half of 9th c.; when a prominent Georgian ecclesiastical figure Hilarion settled on Mount Olympus (in Asia Minor, near Constantinople). I shall pay special attention to details of his “Life”.

an anonymous author (10th-11th c.)², the “Life of John and Euthymios” by George the Athonite (11th c.) and the “Life of George the Athonite” by George the Hieromonachos (11th c.)³. All of them contain information about Georgian messianic belief and they were composed outside Georgia. This is quite logical because such a belief needs special environment. The role of such an environment played the Georgian Monastery of Iviron on Mount Athos.

Mount Athos is the oldest monastic republic still in existence. Located on the Athos peninsula of Chalkidiki, in Northern Greece, it was officially established in 963, when a monk named Athanasios the Athonite built the Monastery of the Great Lavra. In the same century, during the following 20 years two another monasteries, that of Vatopedi and Iviron, were founded. The monastery of Iviron (namely the Monastery of Iberians, or Iverians – this was a name of the Georgians in Byzantine sources) was the first foreign, non-Greek monastery which appeared on Mount Athos. It occupies the third place in its hierarchical order after Megisti Lavra and Vatopedi.

Currently, there are altogether 20 monasteries on Mount Athos from which only four, the Iviron Georgian, the Chilandar Serbian, the Zografou Bulgarian and the Monastery of Saint Panteleimon Russian, are foreign. From these four monasteries we have a clear account only for the Georgian and the Serbian Monasteries’ foundation. The Georgian was officially established in 981-83 and the Chilandar monastery in 1198, two centuries later than the Iviron [Pavlikianov 2001:15-16]. The founder of the Monastery of Zografou was ‘George the Painter (in Greek Zographos)’, who is mentioned in the Typikon of Tsimiskes (which is dated to 972 [Papakhrysanthou 1992:253]). But we have no reliable information about the Monastery’s early history. It is believed that only in the 14th century Zographou became a largely Bulgarian foundation [Pavlikianov 2001:161-164]. The same obscurity is observed in the case of the Russian monastery as well [Pavlikianov 2001:105-106]. The original building dates back to the beginning of the eleventh century, but the monastery was built at its current site in 1765. So, during two centuries the Georgians were the only non-Greeks on Mount Athos. The hatred of Greek monks towards them was obvious even in the days of John, Iviron’s first abbot (981-1005).

The Georgians appeared on Mount Athos in the 10th century, the period when the Byzantine imperialism started to flourish reaching its peak in the 11th century [Ahrweiler 1975:39-41]. So, it was unthinkable to establish different ethnic community in the heart of the strongest empire. But due to special, favorable factors it was managed and the Georgians, through many struggles and temptations preserved their presence throughout the centuries. The last Georgians who lived in the Iviron monastery passed away in the 1920s.

The 11th century was if not the hardest, at least one of the most crucial periods in Iviron’s longtime history. During the years 1029-1041, the Greek monks of the

---

2 See full translation of the text into French with a broad survey by B. Martin-Hisard, «La pérégrination du moine Géorgien Hilarion au IXe siècle», *Bedi Kartlisa* # 39, 1981, 101-138.

3 These two texts were translated into English and were published recently with introduction and notes by T. Grdzeldze (see details in bibliography). I sincerely thank the translator for providing me with a copy of this publication.

Holy Mountain entered and devastated it three times. According to the last part of the “Life of John and Euthymios”, the Iviron Monastery became a target of Greek monks because of its wealth. This caused the biggest gap between Greek and Georgian communities of Athos. The Greek’s justification for doing this was a questioning of Georgians’ orthodoxy. They believed that since they do not speak Greek, and they do not officiate in Greek they are heretics.

In the 1030s, the Georgian monks of Athos needed to be committed to fighting for their rights. They had to struggle on a double front: on the one hand, on a political level – to gain a favour of Byzantine emperors, and on the other hand, on an ideological front to substantiate a credibility of their orthodoxy. In order to win on both level they needed a saint, originally Georgian, who was respected both at the Byzantine court and the Church. So, their attention was turned to Hilarion the Georgian (822-875) because of his popularity. He is a significant figure in the history of Georgia, as he is the first Georgian monk known from sources who settled in the heart of the Byzantine Empire. Hilarion became the perfect implement to establish Georgians’ rights on Athos. For this reason not only different versions of Hilarion’s Life were written here, but also many chants and ecclesiastical hymns. The Life of Hilarion the Georgian is one of the first texts in Georgian literature which reflects their messianic perception about being a chosen people of the Mother of God. These trends were also refined and articulated in two Georgian Athonite hagiographic texts under consideration.

The “Life of Hilarion the Georgian”, of which the long version was created in the 11th century formulates explicitly the Georgians messianic belief. To be exact, in the passage where the Virgin Mary blames an abbot on Mount Olympus for being cruel, relating to unknown Georgian monks, there is a very specific sentence: “Do not you know that many people are settled on this Mountain who speak their language and they can be saved by God? Whoever will not accept them will be my enemy because these people (the Georgians are implied) are given to me by my Son because of their steady orthodoxy and because they believed in my Son and were baptized” [Abuladze 1967:20]. This passage is very interesting from many points of view. It is the first narrative source articulating the messianic belief of the Georgians; it also reflects their strong ties to their language. Here the linguistic factor is mentioned first, then there is a reference to the chosen people, and then the credibility of the Georgians’ orthodox faith. On this triple principle (the messianic perception, an importance of the language and orthodoxy) was based the whole theory which constituted Georgia’s entire ideological politics.

The theory about the divinity of the Georgian language comes earlier. It was formulated by the monk John or Ioanne Zosime in his hymn „ქება და დიდებაჲ ქართულია ენისაჲ“ (“Praise and Glorification of the Georgian Language”) that glorifies the Georgian language and its unique mission. Specifically, John Zosime preached that the Georgian language was buried as a martyr until the day of the Messiah’s second coming... And in the Gospels this language is called Lazarus...” [John Zosime 1987:47]. I shall not analyze this hymn but would like to stress that there is no reference to the Georgians as the chosen people of the Mother of God. The

Athonite *Lives* are important in this regard, they are the first sources which express both the idea about chosen people and chosen language. They stress the divinity of the Georgian language and the Georgians' privileged position, not separately, but as a whole.

In the "Life of John and Euthymios" we have a reference to the Georgian language as the main basis of their ethnic existence. I am referring to the well-known episode about healing of Euthymios. In this passage we are dealing with a double cure: Euthymios was healed from his decease, and due to this miracle, he learnt his mother tongue, the Georgian language, which before this event he did not speak, because he grew up in the Byzantine Empire. Here is underlined that the Mother of God spoke to Euthymios in Georgian: "there is nothing dangerous for you, stand up, do not be scared and speak fluently in Georgian" [Abuladze 1967:61]. It is obvious that this miracle was very popular among the Georgian monastic communities outside Georgia. There is a reference in the "Life George the Athonite", another so-called Athonite *Life*. When hermit George (Giorgi Shekenebuli), George the Athonite's spiritual father, tries to convince him to follow Euthymios' path, he refers to this miracle saying that God loves the Georgian people, and he will help George the Athonite in his work [Abuladze 1967:123].

The Georgian literary language became more perfect by competing with Greek, by fighting for being equal to it. Monks of the Iviron Monastery thought it expedient to master the Greeks' cultural achievements as much as it was possible. This was mostly revealed in translation. Thus, by 11th c. Georgian language had achieved very high position in standardization. Consequently, its function as a national marker was unalterable.

For the Georgians, the strongest element to define themselves as a different ethnicity was the linguistic factor. In order to keep their identity, they turned it into a divine phenomenon. Its sacral meaning increased Georgians' belief in their uniqueness. So, they fought for their motherland and faith on the front as soldiers, in order to keep their physical existence, on a cultural level, they fought for their language, in order to keep their intellectual existence. It was the best combination which preserved them throughout many and hard temptations. Iviron monastery played the chief role in Georgia's intellectual survival.

Besides linguistic factor, the religious marker definitely needed to be enriched by new nuances. Georgian identity was well separated by Chalcedonian creed from the neighbouring Armenian one, with Byzantium being stronghold of Orthodoxy this marker could not worked. This problem was solved by George the Athonite. In his "Life" there are two passages when he discusses Georgian Orthodoxy's credibility⁴. According to his argumentation, Georgians had never changed original faith, while in Byzantium Christianity in many times involved in different heresies. At first glance, this may seem rather trivial, but it greatly helped to survival of Georgian identity in

---

4 First George the Athonite discussed this issue with Theodosios, the Patriarch of Antioch (1057-1059) [Abuladze 1967:154] and shortly afterward, in approx. 1059 with Constantine X Doucas, the Byzantine emperor (1059-1067) [Abuladze 1967:154].

non-favourable political conditions [Chkhartishvili 2007:18].

As a conclusion, I would like to highlight once again that the linguistic factor was very important for both Greeks and Georgians. For both parts this is one of the strongest elements of their self-determination. For the Greeks, the Greek language is the language of the holy gospels, and it is natural that they always had this kind of arrogance. For them it was unthinkable and inexcusable for someone to dare to officiate in another language.

For the Georgians, the Georgian language is the basis of their messianic belief; this is the most important element to define themselves as a different ethnic entity, and they also did not want to retreat in this matter. So the conflict between them was much more cultural, than social or even religious. Also, we should bear in mind that on the one hand, the end of the 10th century and the first half of the 11th is the period of the peak of the Byzantine imperialistic strength and influence worldwide⁵. On the other hand, this is period then the most of Georgian lands were incorporated into the new political body: United Georgian Kingdom. For national identity development in parallel with of political unification was needful cultural space. This meant coinciding cultural borders with political ones. Both Georgian language and Orthodox Christianity were very suitable for this purpose. So these two elements shaped the Georgian messianic faith. This conception presents Georgia as a country under special protection and intercession of the Virgin Mary. According to the texts we dealt with, the Mother of God loves those who speak Georgian (i.e. the Georgians); and she loves them for their steady Orthodoxy. It is not accidental that this belief appears in the texts composed in the Iviron Monastery. In this period, the Mother of God is dedicatee of katholikon (cathedrals) of all three Athonite Monasteries (Megisti Lavra, Vatopedi, Iviron). It is doubtless that the cult of the Mother of God in Georgian messianic faith emerged in Athos and from here it spread widely, outside and inside Georgia⁶.

---

5 It was not easy for the representatives of small people to establish themselves as an ethnic community in the cultural, spiritual and religious center of the theocratic, multiethnic and absolute empire. These ideological and cultural differences in the Middle Ages between the ruling ethnos and small nations is an extremely interesting topic. Especially to investigate how cultural differences were shifted to religious problems; this phenomenon, as you can recognize, is very contemporary, and for its successful solution, history's lessons and their correct and objective analysis would be very helpful.

6 It is worth mentioning that Virgin Mary appears also as the protector, guardian and spiritual owner of all Athos but the related Greek texts with such references are quite late, of 16th century [Chryssochoidis 2005:140].

Bibliography

- Abuladze 1967: ი. აბულაძე (რედ.). ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI-XV სს.), თბილისი, 1967.
- Ahrweiler 1975: H. Ahrweiler. *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.
- Chkhartishvili 2007: მ. ჩხარტიშვილი. „ქრისტიანობა, როგორც ქართული იდენტობის მარკერი“, ლოგოსი, საქართველოს საპატრიარქოსა და ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ჟურნალი, № 4, 2007.
- Chkhartishvili 2009-a: მ. ჩხარტიშვილი. ქართული ეთნიკ რელიგიური მოქცევის ეპოქაში, თბილისი, უნივერსალი, 2009.
- Chryssochoidis 2005: K. Chryssochoidis. "The Portaitissa icon at Iveron Monastery the cult of the Virgin on Mount Athos", წიგნში M. Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God (Perception of the Theotokos in Byzantium)*, Aldershot, Ashgate, 2005.
- Garcia-Arenal 2006: M. Garcia-Arenal, *Messianism and Puritanical Reform (Mahdis of the Muslim West)*, Translated from Spanish by Martin Beagles, Brill, Leiden-Boston, 2006.
- Grdzeldze 2009: T. Grdzeldze (Translation, notes and introduction). *Georgian Monks on Mount Athos, Two Eleventh-Century Lives of the Hegoumenoi of Iviron*, London, Bennett and Bloom, 2009.
- Huizinga 1972: J. Huizinga. "Nationalism in the Middle Ages," C. L. Tipton (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, New York-Chicago-San Francisco-Atlanta 1972.
- John Zosime 1959: იოანე ზოსიმე. ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ, სინური მრავალთავი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, *ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები*, 5.
- Pavlikianov 2001: C. Pavlikianov. *The Medieval Aristocracy on Mount Athos*, Sofia 2001.
- Pavlikianov 2002: K. Παυλικιανώφ. «Ὁψεις τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ ανοχῆς καὶ καταστολῆς στο Ἅγιον Ὄρος κατὰ τοὺς μέσους καὶ ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους*, στη μνήμη Λένου Μαυρομάτη, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνὴ Συμπόσια 10, 2002.
- Papakhrystanthou 1992: Δ. Παπαχρυσάνθου. *Ὁ Αθωνικὸς μοναχισμὸς – Αρχές και Ὁργάνωση*. Αθήνα 1992.
- Smith 2003: A. D. Smith, Chosen Peoples: sacred sources of national identity, Oxford- New York, Oxford University Press, 2003.
- Tibi 1990: Bassam Tibi. *Arab Nationalism – A critical Enquiry*, New York 1990.